

## ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМИ РІШЕННЯМИ, ДІЯМИ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ СЛУЖБОВИХ ОСІБ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ, ПРОКУРАТУРИ ТА СУДУ, ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

*Розглянуто особливості та проблеми, які виникають при відшкодуванні моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю службових осіб органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Намічено шляхи вирішення проблеми визначення розміру моральної шкоди, яка підлягає відшкодуванню.*

**Ключові слова:** цивільне право України, моральна шкода, виправдувальний вирок, немайнові втрати.

**Постановка проблеми.** Людина, її права і свободи, честь і гідність недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Права і свободи людини і громадянина є змістом і спрямованістю діяльності держави. Держава, згідно з Конституцією, відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Кримінально-процесуальний кодекс України у ст. 2 одним з пріоритетних завдань кримінального судочинства визначив охорону прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які беруть у ньому участь [1].

Проте, як свідчить слідча та судова практика, непоодинокими є випадки безпідставного порушення кримінальних справ, засудження невинних осіб.

В.Т. Маляренко відзначав, що окремі дізнавачі та слідчі без підставно відмовляють у порушенні кримінальних справ чи закривають порушені, що призводить до невинуватої тяганини при їх розслідуванні та вчинення особами, щодо яких винесено такі необґрунтовані постанови, інших (здебільшого тяжких) злочинів [2, с. 16].

Повертаючи справу на додаткове розслідування з мотивів неповноти дізнання чи досудового слідства, яка, на думку суддів,

не може бути усунена в судовому засіданні, суди, на думку В. Маляренка, фактично роблять висновок про неможливість постановлення обвинувального вироку на основі тих доказів, які у відповідності із законом зібрані у справі, і за змістом закону зобов'язані постановити виправдувальний вирок (ст. 327 КПК України) [3, с. 7–8]. Значна частина повернутих на додаткове розслідування справ після з'ясування усіх обставин закривається органами досудового слідства за відсутністю доказів.

Зараз в Україні виноситься 0,3% виправдувальних вироків, хоча у 1937 році їх було 10%, у царській Росії – 37%. Українські судді не наважуються виносити виправдувальні вирoki навіть тоді, коли невинуватість підсудного не викликає сумнівів.

Проведене анкетування серед 250 суддів зі стажем від 5 до 25 років показало, що найлегше постановляти обвинувальний вирок (228 судів), при постановленні виправдувального вироку існують труднощі (189 суддів), а 154 суддів взагалі не постановляли виправдувальні вирoki [4].

Тому особливої ваги набуває питання про необхідність відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями та діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду. Актуальними та найбільш дискусійними залишаються питання про відшкодування моральної шкоди незаконно засудженим, незаконно притягнутим до кримінальної відповідальності.

**Стан дослідження.** Незважаючи на те, що питання відшкодування моральної шкоди в Україні цивілістами досліджуються більш як сто років, питання про підстави та розмір такого відшкодування і далі є предметом наукових дискусій.

Проблеми відшкодування моральної шкоди в Україні досліджувалися такими науковцями, як І.С. Ніжинська, В.П. Паліюк, З.В. Ромовська, С.І. Шимон та інші. Проте питання відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю службових осіб органів досудового розслідування, прокуратури та суду, є малодослідженим та не знайшло належного відображення в юридичній літературі.

**Метою** статті є висвітлення особливостей відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю службових осіб органів досудового розслідування, прокуратури та суду, а також можливостей до визначення розміру такого відшкодування.

**Виклад основних положень.** Закон України «Про відшкодування шкоди, завдані громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року (далі – Закон) закріплює конституційний принцип повного відшкодування шкоди громадянину у разі незаконних дій службових осіб правоохоронних органів [5].

Разом з тим, аналіз положень Закону, причин виникнення і правової природи відносин щодо відшкодування громадянину шкоди (зокрема моральної), завданої службовими особами правоохоронних органів, свідчать про необхідність удосконалення правових норм цього інституту правовідносин. Це зумовлено також прийняттям 16 січня 2003 року Цивільного кодексу України [6] та закріплення окремої статті (1176), яка безпосередньо врегульовує зазначені правовідносини.

До незаконних дій відповідних службових осіб Закон відносить такі: 1) незаконне засудження, незаконне притягнення як обвинуваченого, незаконне взяття і тримання під вартою, незаконне проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, вїмки, незаконне накладення арешту на майно, незаконне відсторонення від роботи (посади) та інші процесуальні дії, що обмежують права громадян; 2) незаконна конфіскацію майна, незаконне накладення штрафу; 3) незаконне проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Наявність однієї із передбачених незаконних дій у сукупності з іншими підставами відповідальності (шкода, причинний зв'язок) породжують зобов'язальне відношення між потерпілим і зобов'язаною особою.

Відповідно до ст. 3 Закону, відшкодуванню громадянину підлягають:

1) заробіток та інші грошові доходи, що втрачені ним внаслідок незаконних дій службових осіб правоохоронних органів;

2) майно (в тому числі гроші, грошові вклади і відсотки з них, цінні папери та відсотки з них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, та прибуток, якого він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), конфісковане або звернене в доход держави судом, вилучене органами дізнання чи досудового слідства, органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт;

3) штрафи, стягнені на виконання судового вироку, судові витрати, інші суми, сплачені громадянином;

4) суми, сплачені громадянином за надання йому юридичної допомоги;

5) моральна шкода.

Заподіяна шкода може бути майновою або моральною (немайновою). Майновою вважається шкода, яка має певну економічну вартість і виражається в грошах.

Що стосується моральної шкоди, можливість її відшкодування була передбачена доповненням до ЦК УРСР 1963 року у 1993 році [7]. За інформацією Верховного Суду України, тільки за один рік було пред'явлено більш 18000 позовів у цій категорії цивільних справ, з них більше 10000 позовів пред'явлено в зв'язку з трудовими правовідносинами.

Відповідно до ст. 23 ЦК України, моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких зазнала фізична особа у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Проте ЦК України не містить визначення поняття «моральна шкода».

Відповідно до п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року №4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ [8].

Частина 5 ст. 4 Закону України зазначає, що відшкодування моральної шкоди провадиться у разі, коли незаконні дії органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду завдали моральної втрати громадянину, призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя.

Питання про відшкодування моральної шкоди та її розмір вирішує суд за заявою громадянина відповідно до чинного законодавства. Заяву про оскарження постанови про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства чи прокуратури, на вибір громадянина може бути подано до суду за

місцем його проживання або місцезнаходженням відповідача. Сторони в цих справах звільняються від судових витрат.

Відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства, відбувається за спеціальною нормою, що міститься у ст. 12 Закону. Зокрема, відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними діями органів досудового розслідування, за час перебування під слідством проводиться, виходячи з розміру не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством.

Що стосується судової практики задоволення вимог про відшкодування моральної шкоди завданої незаконними діями та рішеннями органів досудового розслідування, прокуратури та суду, цікавим є дослідження питання щодо задоволення вимог про розмір немайнової шкоди.

Так у справі про відшкодування моральної шкоди, заподіяної незаконними діями органів досудового розслідування Верховний суд АРК призначив відшкодування в розмірі 60 тис. грн. Розглядаючи цю справу в касаційному порядку, судова колегія з цивільних справ Верховного Суду України зменшила розмір стягнення до 10 тис. грн. [9]

Інший приклад, Лохвицький районний суд Полтавської області виправдав підсудного за ч. 2 ст. 165 КК УРСР, а на підставі цього звинувачення він був відсторонений від роботи. позивач просив відшкодувати крім матеріальної шкоди, моральну шкоду в сумі 10000000 грн. за рахунок державного бюджету. Заяву було задоволено частково. На користь заявника стягнуто 26379,25 грн. моральної шкоди. Ухвалою апеляційного суду Полтавської області від 11 жовтня 2001 р. зазначену ухвалу змінено в частині стягнення моральної шкоди, і її розмір зменшено до 4000 грн. [10]

В листопаді 2001 р. С., звернувшись до суду, зазначав, що 21 лютого 1996 р. відносно нього прокуратурою Старокиївського району м. Києва було порушено кримінальну справу за ч. 1 ст. 166 КК України з обранням міри запобіжного заходу – підписки про невиїзд. 18 травня 2001 р. кримінальну справу було закрито за відсутністю події злочину. Посилаючись на те, що знаходження під слідством і судом понад 60 місяців вплинуло на стан його здоров'я, позивач просив на відшкодування моральної шкоди стягнути 500000 грн. та відшкодувати 3600 грн. на допомогу адвоката. Рішенням Деснянського районного суду м. Києва від 19 лютого 2002 р., залишеним без зміни ухвалою апеляційного суду м. Києва від 10 травня 2002 р., заява задо-

волена частково. Стягнуто за рахунок коштів Державного бюджету України на користь заявника 3600 грн. матеріальної та 50000 грн. моральної шкоди. На рішення було подано касаційне подання заступником прокурора м. Києва, яке задоволене не було [10].

На неправомірні дії та рішення органів досудового розслідування, прокуратури та суду до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди звертаються не лише особи, безпідставно засуджені та притягнуті до кримінальної відповідальності.

Так, С. звернувся до суду з позовом, в якому зазначив, що 1 листопада 1999 р. він був затриманий прокуратурою Київського району м. Донецька за підозрою в скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 127 КК України. Постановою прокурора м. Донецька стосовно нього було застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Але в порушення ч. 4 ст. 155 КПК України він протягом 11 днів знаходився в ізоляторі тимчасового утримання м. Донецька. Оскільки умови в ізоляторі тимчасового утримання м. Донецька не пристосовані для тривалого (понад 3 доби) утримання заарештованих, а його перевели в СІЗО лише після того як він захворів, позивач вважає, що порушені його права, передбачені чинним законодавством. У зв'язку з цим він просить позов задовольнити і стягнути на його користь моральну шкоду в розмірі 500000 грн.

Рішенням місцевого суду м. Донецька від 15 червня 2001 р. позов задоволено частково. На користь С. у відшкодування моральної шкоди з Державного бюджету за рахунок коштів на утримання Генеральної прокуратури України та МВС України стягнуто по 1500 грн. Ухвалою апеляційного суду Донецької області від 22 листопада 2001 р. рішення суду змінено, на користь позивача стягнуто 3000 грн. у відшкодування моральної шкоди [10].

Відповідно до ст. 1176 ЦК України шкода, завдана неправомірними діями органів досудового розслідування, прокуратури та суду відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових та службових осіб.

Як зазначає В. Шестаков, стягнення слід проводити за рахунок коштів, призначених для забезпечення функціонування тих органів, з вини яких заподіяно шкоду [11, с. 59].

За інформацією Держказначейства, станом на 1.01.2001 р. в його органах перебували на виконанні близько 200 судових рішень на загальну суму 4178943 грн., серед них — 71 рішення, винесене ще в 1998-99 рр. Оскільки кошти в держбюджеті на це не були передбачені,

часто виконання судових рішень було унеможливлено. Судді, знаючи про це, змушені зменшувати розмір відшкодування.

Кошти для компенсації шкоди, завданої органами дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, почали передбачатися в держбюджетах тільки з 2005 року. Їх, звичайно, недостатньо, а тому судові рішення не завжди можуть бути виконані.

Як зазначає С.С. Сиротенко, розмір відшкодування вимірюється розміром самої шкоди [12, с.43].

Що стосується грошової форми компенсації моральної шкоди, то відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України її розмір визначається у кожному конкретному випадку залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних чи душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення.

Як зазначає С.І. Шимон моральна шкода може полягати у страху, приниженні, безпорадності, соромі, переживанні іншого дискомфортного стану у зв'язку з втратою близьких, рідних, неможливістю продовжувати активне суспільне життя, втратою роботи, розкриттям сімейної, лікарської таємниці, розголошенням відомостей, що не відповідають дійсності, тимчасовим обмеженням чи позбавленням будь-яких прав і т. ін. [13, с. 23-27].

Законодавець, зазначивши лише мінімальний розмір моральної шкоди на неправомірні дії органів досудового розслідування, прокуратури та суду (не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством чи судом), надав право суду в кожному конкретному випадку визначати розмір моральної шкоди з урахуванням характеру й тривалості страждань, яких зазнав заявник, його стану здоров'я, істотності вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках та інших обставин справи. У ЦК України законодавець не встановлює мінімального і максимального розмірів компенсації за моральну шкоду. Можна погодитись з авторами, які є прихильниками такої позиції [14, с. 43-44]. Хоча існують позиції про потребу визначити межі відшкодування моральної шкоди [15, с. 13].

Визначити відповідальність за таку шкоду в якійсь конкретній грошовій сумі неможливо, оскільки, по-перше, кожна справа має свої особливості, по-друге, повинно зберігатися компенсаційне призначення інституту відшкодування моральної шкоди.

Звичайно, не може бути мови про еквівалент відшкодування, оскільки виміряти розмір, глибину, силу людського болю неможливо. Але розмір такого відшкодування не повинен бути настільки малим, щоб вона втратила своє дійсне призначення, чи настільки великим, щоб призводив до безпідставного збагачення потерпілої особи.

Але відсутність меж морального відшкодування має свої прорахунки. Як зазначає С.Є. Сиротенко, у судових рішеннях не наводиться такого обґрунтування розміру моральної шкоди, яке було б абсолютним та безапеляційним.

Немає гарантій того, що вища інстанція, постановляючи нове рішення, не змінить раніше визначену суму, а наведене нею обґрунтування буде беззаперечним [12, с.42].

Стаття 23 ЦК України зазначає, що при визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.

Як свідчить практика, визначаючи розмір відшкодування, суддя має кілька варіантів:

1. Взяти за основу суму, яку заявляє позивач. Суд може змінити суму або залишити такою, якою просить позивач. Визначаючи розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, суд повинен наводити в рішенні відповідні мотиви. В іншому разі, як свідчить практика, рішення може бути скасовано в частині відшкодування моральної шкоди з причини невмотивованості визначення її розміру.

2. Призначити судово-психологічну експертизу. Порядок призначення та проведення судово-психологічної експертизи регулюється наказом Мініюсту «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз» від 8.10.98 р. Відповідно до п. 152 цієї інструкції експертові можна поставити такі запитання:

а) чи є ситуація, що досліджується в справі, психотравмальною для певної особи? Якщо так, то чи страждала ця особа (чи зазнала вона моральної шкоди)?

б) який можливий розмір грошової компенсації за завдані страждання (моральну шкоду)?

Експерт, як свідчить досвід, оцінює розмір моральної шкоди в сумі, що дорівнює певній кількості мінімальних заробітних плат залежно від різноманітних чинників, які зазначені в ч. 3 ст. 23 ЦК України.



3. Визначити розмір відшкодування моральної шкоди самостійно. Звичайно, при визначенні розміру моральної шкоди слід урахувати велику кількість різноманітних факторів, зокрема ті, що наведені у ст. 23 ЦК України.

**Висновки.** Слід відмітити, що відсутність в ЦК України поняття моральної шкоди вказує на багатогранність даного поняття. Законодавець визначив лише її ознаки (ст. 23 ЦК України) і дав можливість у кожному конкретному випадку реальність немайнової шкоди встановлювати судом. Визначити в законі суми такого відшкодування неможливо у зв'язку з нематеріальною її сутністю та необхідністю врахування обставин конкретної справи. В цивільному законодавстві також необхідно чітко визначити джерела відшкодування державних коштів, за рахунок яких проводиться відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями діями та бездіяльністю службових осіб органу досудового розслідування, прокуратури та суду.

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

2. Найпоширеніші помилки та порушення законів, які допускаються при провадженні дізнання і попереднього слідства / В.Т. Маляренко // Право України. – 2001. – № 3. – С. 15–20.

3. Маляренко В.Т. Щодо повернення судом кримінальної справи на додаткове розслідування та прокурору / В.Т. Маляренко // Право України. – 2004. – № 4. – С. 3–11.

4. Тютюнник А. Скільки невинних в українських тюрмах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vgo.org/modules.php?name=News&file=article&sid=5950>

5. Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 року: за станом на 2 червня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року: за станом на 22 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

7. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року зі змінами і допов. станом на 15 листопада 2001 року // Кодекси України. – К.: Укр. інформ.-правовий центр НВП «Форум», 2001. – № 6. – 174 с.

8. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 // Постанови Пленуму Верховного Суду України у цивільних справах. – 3-тє вид., змін. і доп. – К.: Скіф, 2008. – С. 178–187.

9. Судебная практика: Возмещение морального ущерба // Юридическая практика. – 2002. – № 13. – 27 марта. – С. 13.

10. Відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду. Справа № 6-2695кс02. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tp://www.justinian.com.ua/article.php?id=330>

11. Шестаков В. Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду / В. Шестаков // Право України. – 2006. – № 10. – С. 56–59.

12. Сиротинко С.Є. Деякі теоретико-практичні питання визначення розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди / С.Є. Сиротинко // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 6. – С. 41–44.

13. Шимон С.І. Відшкодування моральної шкоди в проєкті Цивільного Кодексу України / С.І. Шимон // Право України. – 1997. – № 10. – С. 23–27.

14. Спірні питання відшкодування моральної шкоди / З.В. Ромовська // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 41–45.

15. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ірина Сергіївна Ніжинська. – К., 2003. – 19 с.

**Кучер В.О. Особенности возмещения морального ущерба, причинённого незаконными решениями, действиями или бездейтельностью должностных лиц органов предварительного расследования, прокуратуры и суда, по гражданскому законодательству Украины.**

*Рассмотрены особенности и проблемы, возникающие при возмещении морального ущерба, причиненного незаконными решениями, действиями или бездейтельностью должностных лиц органов предварительного расследования, прокуратуры и суда. Намечены пути решения проблемы определения размера морального ущерба, который подлежит возмещению.*

**Ключевые слова:** гражданское право Украины, моральный ущерб, оправдательный приговор, немущественные потери.

**Kucher V.O. Peculiarities of Moral Damages Caused by Unlawful Decisions, Actions or Inaction of Officials of Pre-trial Investigation, Prosecution and Court under the Civil Legislation of Ukraine.**

*The features and problems of moral damages caused by unlawful decisions, actions or inaction of officials of pre-trial investigation, prosecution and court are considered. The amount of moral damages is determined.*

**Key words:** civil law of Ukraine, moral damages, sentence of acquittal, non-property loss.

*Стаття надійшла 21 січня 2011 р.*